

ŽILVINAS VAREIKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

ŽVILGSNIS Į DZEN IR M. HEIDEGGERIO MĄSTYSENOS PARALELES

Look at the Parallels between Zen Tradition
and between Heidegger's Thinking

SUMMARY

The Japanese zen tradition and in the Heidegger's philosophy delicately interconnect with the consideration on the external nature and the contemplation of the human existence. The author relates Heidegger's philosophical concept of *Gelassenheit* with the Japanese practices of *zoan* and *koan*. The author also compares the totality of nature in the zen tradition with the Heidegger's *Sein* and with his late oriental traditions studies. On the other hand, the author opposes Japanese cultural logic, spontaneity, and transitivity to the Heidegger's abstract thought and to the German philosopher's inclination to the Eurocentric reflections.

SANTRAUKA

Japonų dzen mąstymo tradicijoje ir Martino Heideggerio filosofijoje subtiliai susilieja žmogų supančios gamtos ir individo buvimo pasaulyje apmąstymas. Straipsnio autorius svarsto tranzityvumo, gamtos ir meditacinių praktikų svarbą japonų dzen mąstymo tradicijoje. Heideggerio aprašytą ramumo būseną panašumo principu autorius susieja su japonų *zoan* ir *koan* meditacinėmis praktikomis, gamtos totalumą japonų dzen mąstymo tradicijoje gretina su Heideggerio *Sein* ir jo vėlyvojo kūrybos laikotarpio Rytų mąstymo tradicijų studijomis. Kontrasto principu straipsnio autorius japonų kultūrinio mentaliteto spontaniškumą, tranzityvumą priešina Heideggerio iš anksto suplanuotai abstrakčiai minčiai ir jo polinkiumi į europocentrius svarstymus.

GAMTOS SVARBA ŽMOGAUS EGZISTENCIJOS SUVOKIMUI

Kitaip nei Vakarų moderniojoje hermeneutikoje, kurioje gilinamasi į teksto rašymo ir suvokimo kontekstus, japonų

dzen mąstymo tradicijoje dėmesys sutelkiamas į gamtos apmąstymą. Japonų filosofai S. Lebra, Daisetz Suzuki tyri-

RAKTAŽODŽIAI: Heideggeris, japonų filosofija, dzen filosofija, europocentrizmas, tarpkultūriškumas, spontaniškumas.
KEY WORDS: Heidegger, Japanese philosophy, zen philosophy, Eurocentrism, interculturality, spontaneity.

nėja žmogaus prigimties ir gamtos santykį, nuodugniai analizuoja kontempliatyvaus tylėjimo, hermeneutinės metodinės laikysenos, procedūrų svarbą siekdami suprasti sociokultūrinį pasaulį ir atrasti žmogaus autorefleksijos gelmę. Šių tyrinėjimų aspektai glaudžiai susiję su Heideggerio kalbos esmės analize, grindžiama būties įvykio sakme, tylėjimu bei ramumu. Remdamasis japonų dzen mąstymo tradicija ir Heideggerio vėlyvojo laikotarpio filosofiniais veikalais, straipsnio autorius lygina heidegeriškąją ramumo (vok. *Gelassenheit*) būseną su *koan*, *zazen* praktikų inspiruota žmogaus minties ir kūno koncentracija *ku*. Vizualios Heideggerių supusios aplinkos gairės – vingiuoti Todtnaubergero keliai, netikėti susitikimai, kelionėse išvystyti peizažai – virto filosofinėmis kategorijomis, kurios formavo jo mąstymą. Lygiai taip pat japonų dzen mąstymo tradiciją veikė gamtos mistiцизм, šintoistinių simbolių interpretavimas ir teosofiniai samprotavimai, aprėpiantys gamtos ir žmogaus vienybę ir totalumą. Dėl šios priežasties straipsnio autorius taip pat plėtoja japonų dzen mąstymo tradiciją ir Heideggerio filosofijai būdingą žmogaus ir gamtos santykio apmąstymą, aktualų ir prasmingą technogenizuotoje ir industrializuotoje epochoje.

Dao kategorija japonų filosofijoje „krypstanti prie pirmapradžio nedalimumo pasaulyje, paženklintame subjekto ir objekto skilimu, išsako šios skirties reliatyvumą ir paties *Dao* nešakomumą.“²¹ Viena vertus, ši tendencija suponuoja japonų kultūrai ir mokslui būdingą atsivėrimą reiškinį pasauliui, o ne abstrakčių bendrybių tyrinėjimui. Antra vertus, *dao* skelbia žmogaus prigimties ir

supančios gamtos paslaptį, kurio potyrius kalba yra bejėgė išsakyti. Priešingai nei japonų kultūroje, Vakarų filosofijoje filosofinės kategorijos ir jų aiškimas yra grindžiama nevienalytėmis *logoso* interpretacijomis skirtingose epochose. Dėl to įtakingiausias Vakarų filosofijos Dilthey'aus, Gadamerio, Rickoeuro hermeneutikos pirmiausia yra verbaliniai kalbos filosofinių turinių samprotavimai ir apmąstymai. Vadinasi, kitaip nei japonų filosofijoje, kurioje „...visa tai, kas svarbu ir tikra, dažniausiai bus išsakoma nekalbine išraiška – tyla...“²², mirtose germaniškos ir prancūziškos filosofijos hermeneutikos tradicijose nekalbinių išminties klotų tyrinėjimas priklauso filosofijos užribui. Šių filosofijų atžvilgiu išskirtinis yra Heideggerio bandymas vėlyvojoje filosofijoje atrasti žodžiais nenusakomą kalbos esmę. Ją mąstytojas, priklausomai nuo analizuojamos temos, įvardija skirtingai. Tyrinėdamas poeziją, ją pavadina *Sage* (sakme), analizuodamas specifinius ontologinės problematikos kontekstus – *Ereignis* (įvykis), o štai gilindamasis į kultūrų skirtumus, pastarąją filosofinio mąstymo situaciją pavadina *Gelassenheit* (ramumu, juslių ir emocijų sutelktimi).

Šeštajame dešimtmetyje parašytoje esė „Ramumas“, skirtoje vokiečių kompozitoriui Conradinui Kreutzeriui, Heideggeris gvildena technikos sampratą ir jos pokyčius globalizuotoje epochoje. Šiame veikale mąstytojas apibrėžia kelias įmanomas galvosenas – apskaičiuojantį ir juslinį mąstymą. Šie žmogaus pasaulėvokos būdai tik imituoja kūrybinius virsmus ir kultūros procesą, o iš tiesų geriausiu atveju tik pakartoja tradicijos žingsnius savita kalbine išraiška, bet

menkai papildo individo pažinimą ir jį supantį sociokultūrinį pasaulį. Išėitį iš šių kalbos pakaitalų Heideggeris mato „...mąstymo kelyje, kuriame pasireiškia ne kas kita kaip sutelktis, kuri yra ramybė (vok. *Ruhe*).“²³ Heideggerio alternatyva apskaičiuojančiam ir juslinį įspūdžių kupiną patyrimą sureikšminančiam mąstymui – neprisirišimas prie daiktų pasaulio, artimas kinų *wu* (tuštumos) ir adekvačiam japonų *ku*, skelbiančiam, kad „...visų daiktų tikrovė ir Budhos prigimtis yra tapati... Ši prigimtis yra tuštuma (*ku*), niekas (*mu*), ne-dvasia (*mus-hin*), ne-mintis (*munen*).“²⁴ Remiantis japonų filosofijos tyrinėtojos Lydios Brüll įžvalga, galima teigti, kad japonų dzen mąstymo tradicijoje ir šio Rytų Azijos civilizacinio mąstymo logikoje įprasta reiškinį pasaulį suvokti kaip Absoliutą, kurį įmanoma atrasti kiekvienam individui remiantis asmeniniais iracionaliais ir kartu jusliniais sielos išgyvenimais. Kartu ryškėja gilus kontrastas tarp Vakarų klasikinei filosofijai būdingo filosofavimo remiantis abstrakčiomis universalijomis ir japonų dzen mąstymo tradicijos polinkio į intuityvų ir spontanišką svarstymo būdą. Dėl nekalbinio ir dėl to sunkiai eksplikuojamo Lydios Brüll aprašomo japonų *ku* pobūdžio jis artimas Heideggerio *Gelassenheit*. Abiejų filosofijų atveju prisirišimo prie daiktų nebuvimo kultivavimas veda prie būties sutelkties, kuri leidžia pajusti būties paslaptinę ir jį apmąstyti. Šiuo atžvilgiu japoniško *ku* ir vokiško *Gelassenheit* eksplikacija primena hermeneutinės analizės metu atliekamą eksperimentą, kurio metu paradoksaliai bandoma ikikalbinius turinius perteikti artikuoliuota akademine kalba.

Neverbalinės mąstymo patirties tyrinėjimas vėlyvojoje Heideggerio filosofijoje rodo mąstytojo perėjimą nuo anksesnės Dilthey'aus suformuotos hermeneutikos metodologijos, pagrįstos svetimų autorių rašytinių išraiškų tyrinėjimu, prie meditacinės filosofijos, kylančios iš asmeninės išminčiaus autorefleksijos. Dėl šios priežasties, priešingai, nei anksčiau jo kūrybos tarpsniu, hermeneutika kaip kalbinė interpretacija vėlyvuojų tarpsniu nustoja egzistuoti mąstytojui vis labiau suvokiant artikuliuotoje kalboje glūdinčių žodžių reikšmių reliatyvumą. Dėl šios priežasties šiuo laikotarpiu apsisistojama prie pasaulio paslaptinę ir žmogaus gyvenimo kismą bei prieštarinę atskleidžiančio *Gelassenheit* „...atvirumo, kuris yra tam tikro dalyko malonus sutikimas (*Gegnet*), į kuri, jei apie tai mąstome, esame įleidžiami. Toks mąstymas yra ėjimas iš artumos į tolumą.“²⁵ Šiuo atveju Heideggeris atskleidžia antrąjį ramumo aspektą: svietimos kultūrinės patirties suvokimą ir toleranciją kultūrinių skirtumų atžvilgiu, vedančią prie svietimo civilizacinio pasaulio specifikos atradimo ir taip pat prie jo savitos egzistencinės esamybės priėmimo. Tam tikra prasme siekiama jau kalbiškai galimo išreikšti veikimo, kuris įmanomas tik įveikus asmeninę egocentrizmą žvelgiant į kitos kultūros žmogų be išankstinių nuostatų.

Gelassenheit patirti įmanoma tik praktikuojant. Heideggeris detaliau neaiškina konkrečių praktikų, nes jo mąstymas linksta į abstrakčius pastarąjį reiškinį apibrėžiančius samprotavimus. O štai japonų dzenbudistinėje mąstymo tradicijoje, kurioje *Gelassenheit* atitinkmuo vadinamas *chinmoku*, įmanomas pasiekti tik filosofii-

nėmis meditacinėmis praktikomis. Anot jėzuitų filosofo ir teologo Heinricho Dumouilino, siekdamas įsijausti į naują kultūrinę patirtį medituojančiojo kūnas „... pirmiausia turi lengvai atsipalaiduoti ir panirti į visišką aplinkos ramybę.“²⁶ Kalbama apie *zazen* meditacinę praktiką, kuri atitinka Heideggerio filosofijoje aprašomą *Gelassenheit* ramybės momentą, kurio metu sąmonė išsilaisvina nuo išankstinių prietarų kitokybės atžvilgiu. Nurimus mintims „...įvyksta dvasinis lūžis, užtveriantis kelią tuščioms sąvokoms; pabunda ir atgyja senų dalykų nauja prasmė.“²⁷ Japonų filosofo Suzukio aprašomas *koan* meditacinės praktikos rezultatas yra artimas Vakarų fenomenologinėje tradicijoje aprašomai natūraliajai nuostatai, kurios metu atsiveria kitokia nei ankstesnė sociokultūrinė patirtis.

Be ramumo ir tylos tematikų svarbos, gamtos suvokimas Heideggerio filosofijoje ir japonų džen mąstymo tradicijoje yra glaudžiai susijęs su tam tikros vietos, kurioje mąstoma, kontempliacija. Jos pobūdis yra ir poetinis, ir filosofinis. Japonų mąstytojų Basho, Motoorio Norina-

gos metafiziniai samprotavimai radosi iš japoniško sodo aplinkos. Šiems mąstytojams japonų sodai, anot šios filosofijos tyrinėtojos Maros Miller, „...yra pasaulio miniatiūros ir jie kaip sodų apžiūrinėtojai šioje aplinkoje ilgainiui įsitikina fizinio pasaulio kokybėmis ir realumu.“²⁸ Priešingai nei Vakarų filosofijoje, kurioje tekstų išmintis produkuoja kitus tekstus ir jų analizę, japonų džen mąstymo tradicijoje gilių pasaulio ir žmogaus būti apmąstančių išvalgų šaltiniu tampa gamta. Taigi samprotavimai apie laukinę ar žmogaus sukultūrintą gamtą tampa pagrindu japonų filosofijos ontologinei refleksijai. O štai Heideggerio filosofijoje gamta yra viso labo viena iš žmogaus čia-būties šalutinių temų. Ankstyvojoje filosofijoje gamta siejama su žmogaus buvimo modusu ir jo laikinumo apmąstymu, o vėlyvuuoju kūrybos tarpsniu gamta lieka kalbos, „kurios prieglobstyje gyvena žmogus...“²⁹ stichijoje. Tai suponuoja mintį, kad iš esmės paties mąstytojo tekstai ir jų filosofinio stiliaus kitimas buvo esminiai filosofo įkvėpimo šaltiniai.

POSŪKIS NUO EUROPOCENTRIZMO PRIE TARPKULTŪRINĖS DISKUSIJOS

Ankstyvuuoju kūrybos tarpsniu Heideggerio mąstymas ir hermeneutikos veikimo suvokimas buvo orientuotas tik į europinės filosofijos turinių apmąstymą: „Pirminė to žodžio reikšmė hermeneutika yra čia-būties fenomenologija, kiek ji apibrėžia interpretaciją.“³⁰ Heideggeris *Būtyje ir laike* pateiktame hermeneutikos apibrėžime atsiriboja nuo Dilthey'aus romantinėje hermeneutikoje glūdinčio metodo universalizavimo pa-

gundos, tačiau pabrėždamas žmogaus būties aiškinimo svarbą, jis detaliau neeksplikuoja žmogaus būties kultūrinių turinių. Tuo būdu žmogaus būties kultūrinės veiklos interpretacija pakimba abstraktaus mąstymo stichijoje, nieko bendra neturinčioje su sociokultūrine tikrove. Tad Heideggeris ankstyvuuoju tarpsniu puola į kitą nei Dilthey'us kraštutinumą: užuot absoliutinę hermeneutikos veikimo sferą, mąstytojas ją redu-

kuoja iki fenomenologijos subdisciplinos, kad pavyktų susieti ontologines ir fenomenologines idėjas.

Ši Heideggerio poreikį pagrįsti fundamentaliosios ontologijos ir fenomenologijos ryšį inspiravo aktyvios diskusijos su fenomenologinės filosofijos lyderiu Edmundu Husserliu, iš pagarbos kuriam mąstytojas skyrė ne tik kertinį *Būties ir laiko* veikalą ir dar ilgą laiką plėtojo iš šio filosofo paveldėtą vienintelės teisingos Vakarų Europos filosofijos idėją. Husserlio polinkį į helenomaniją ir į europocentrizmą patvirtina jo *εποχής* (sen. gr. susilaikymo nuo išankstinių sprendimų tam tikro dalyko atžvilgiu) apmąstymas. Nors šios idėjos apmąstyme deklaruojama primenantis tarpkultūrinės filosofijos idėjas nuostata, remiantis kuria atsisakoma prietarų kitų kultūrų atžvilgiu, tačiau tolesniame šios idėjos apmąstyme Husserlis skelbia ginčytiną kultūrinių prietarų atsisakymo atžvilgiu nuostata: „Vienkartiškumas, būdingas visoms žmonių grupėms, o kildamas iš praktinių apmąstymų, tampa motyvu su nepalaužiama valia viską sueuropinti, kad būtų išsaugotas dvasinis savitumas.“³¹ Husserlio europocentrinė pozicija, kontrastuojanti su jo kultūrinių prietarų atsisakymo nuostata, pagrindžia tarpkultūrinės filosofijos rūpestį analitiškai tyrinėti ginčytinas filosofijos autoritetų išvalgas ir akiai nepasitikėti pripažintų autoritetų mintimis, bet kritiškai analizuoti jų turinį ir atskleisti pasaulio kultūrų įvairovę bei lygiavertiškumą, priešingą vienpusiškam europocentriam pasaulėvaizdžiui.

Heideggeriui, tuo metu veikiamam Husserlio europocentrinų pažiūrų, bet koks santykio tarp europinių ir neuro-

pinų kultūrų apmąstymas atrodė nerealus dėl šių civilizacijų skirtingumo. Dėl šių priešasčių, užuot siekęs gilesnio nevienalyčių kultūrinių pasaulių pažinimo, mąstytojas šiuo tarpsniu nekritiškai suvokė vokiečių idealizmo pasenusius tikslus ir jiems suteikė pamatinių modernios vokiečių filosofijos tikslų rangą: „1. Apsaugoti europiečius nuo azijiečių. 2. Įveikti azijiečių bešakniškumą ir susiskaldymą.“³² Pastarąją Heideggerio 1936 m. Romoje paskaitoje išsakyta mintį straipsnio autorius yra linkęs suvokti kaip intelektualo reiškiamą susižavėjimą tuo metu Europoje populiarus fašizmo ir nacionalsocializmo idėjomis, pabrėžiančiomis nacionalinės filosofijos ir kultūros svarbą. Tam tikra prasme Heideggerio palankumą nacizmui galima palyginti su *kokugaku* (tautinio judėjimo mokymo) mąstytojų ištikimybe Tokugavos šio gūnato *sakoku* (jap. atskirties) politikai. Viena vertus, tarpkultūrinių santykių srityje ši politika, kaip ir modernių amžių nacizmas, stabdė Japonijos kultūrinę ir ekonominę plėtrą, o prieš šį režimą ėję žmonės buvo persekiojami. Antra vertus, kitaip nei nacizmas, sėjęs destrukciją ir terora, *sakoku* politika paskatino gilesnį japonų nacionalinės kultūros suvokimą. *Kokugaku* mokyklos atstovai Kadas no Azumamuras, Motooris Norinaga *sakoku* politikos viešpatavimo laikotarpiu, užuot tyrinėję tuo metu daug populiaresnę Rytų Azijoje kinų filosofiją, anot italų kilmės japonisto ir filosofo Michaelo Marra (1956–2011), plėtojo japoniškų kanoninių knygų tekstų filosofinę hermeneutiką „...stipriai tikėdami originalių dievų balsų, nutylančių įsiveržus išorinėms konfucianizmo ir budizmo tradi-

cijoms, atkūrimu gimtajame krašte.“³³ Taigi religinis *Kokugaku* hermeneutikos pamatas buvo neįmanomas be mąstymo apie tautos būtį ir iškylančia pagrindine užduotimi išsaugoti kultūrinį identitetą, kuri atspindėjo Tokugavos šiogūnato izoliacinę politiką Vakarų atžvilgiu.

Heideggerio vėlyvojoje „...filosofijoje regimas nutolimas nuo akademinės racionalistinės filosofijos principų ir perėjimas į kitą „atvirą“, stipriai ženklintą neklasikinės, o vėliau ir Rytų filosofijos (pirmiausiai daoizmo) įtakos *mitopoetinių* mąstymo stilių.“³⁴ Šis posūkis Heideggerio mąstyme susijęs su Rytų filosofijos tekstų atradimu ir bendravimu su japonų studentais. Šių susitikimų metu plėtoti pašnekesiai paskatino Heideggerį suabejoti Vakarų filosofijos dominavimo prasmingumu, o Rytų filosofų minčiai atviras, išankstinių prietarų jų atžvilgiu nekaustomas Heideggerio filosofavimas suteikė impulsą apgalvoti nacionalinių filosofijų savitumą ir atrasti Rytų tautų tekstuose unikalų filosofinių išvalgų, kurių tyrinėjimą po *sakoku* politikos dominavimo Japonijoje buvo nustelbusi Vakarų filosofija. Anot japonų filosofo Miki Kyoshi, vesternizacija buvo tiek paveikusi Tekančios saulės šalies tam tikrą intelektualinio elito dalį, kad filosofinėse diskusijose ir universitetuose buvo atvirai skelbiamas pasenęs europocentris prietas: „Nuo senovės iki dabar mūsų šalyje nėra filosofijos.“³⁵

Straipsnio autoriui kyla pagunda minėtą tendenciją laikyti efemeriškomis svetimos kultūros madomis kito civilizacinio pasaulio organizme. Tam tikru požiūriu šią prielaidą paremia gausios Kio-to mokyklos mąstytojų (Kitaro Nishida, Masao Abe, Shizuteru Ueda, Hajime Tanabe), plėtojusių nacionalinės japonų filosofijos idėjas, opozicija ne tokiam dideliame europocentrinės japonų filosofijos būreliui (Nakae Chominas, Ikuta Choko ir kt.). Vis dėlto pats Heideggeris europocentrizmo Rytų pasaulyje nėra linkęs vadinti madomis: „Šis klausimas tampa vis aktualesnis, kadangi europiečių mąstymas kelia grėsmę tapti pasauliniu tarp šiuolaikinių indų, kinų ir japonų, kurie patiria europinį mąstymo būdą.“³⁶ Heideggerio požiūriu, šie globalūs pokyčiai iškreipia šimtus metų egzistavusią Rytų ir Vakarų kultūrų priešpriešą, kuri dėl nevienalytiškumo dialektiškai galėjo megzti glaudų bendradarbiavimą. Šios kultūrologinių kategorijų ašies deformacijos priežastis, anot vokiečių mąstytojo, yra tarpkultūrinės komunikacijos standartizavimas ir vienakryptis informacijos srautas iš Vakarų į Rytus, trukdantis visapusiškai pažinti kitą civilizacinį pasaulį. Kitaip sakant, jeigu bendraujama vien Vakarų pasaulio kategorijomis, tai savaime suprantama, kad Rytų pasaulio individų egzistencinė pasaulėvoka negali natūraliai skleisti provakarietiška orientacija persmelktų filosofijų tyrinėjimuose.

IŠVADOS

Straipsnio autorius, glaustai aptardamas įvairius vėlyvojo Heideggerio filosofijos ryšius su Rytų Azijoje išsiskleidusia džen mąstymo tradicija, pirmiausia

turi konstatuoti daugelio Heideggerio filosofijoje išsakomų teiginių stulbinamą artimumą čan ir iš jo išsirutuliojusiai Japonijoje džen mąstymo tradicijai. Antra

vertus, straipsnio autorius, atlikdamas lyginamąją analizę, gali teigti, kad Heideggeris ne tik mąsto apie Rytų Azijos mąstymo tradicijų pažinimo svarbą Vakarų kultūroms, tačiau ir aiškinasi Vakarų mąstymo tradicijų poveikio Rytų Azijos tautoms galimybes.

Tiesą sakant, Vakarų įtaką Rytams jis suvokia pakankamai siaurai. Vokiečių mąstytojas kiek nekritiškai pervertina Vakarų mąstymo tradicijos įtaką Rytų kultūroms, kurios, objektyviau vertinant ir nepaisant dėmesio antikios ir Vakarų mąstymo tradicijoms, išsaugojo pagrindines tradicines filosofijos kryptis ir mokyklas. Trečia, Heideggeris, mąstydamas apie europinio mąstymo būdo perėmimo Rytų Azijoje galimybes, iki galo neįvertina Rytų Azijos mąstymo tradicijų kitoniškumo.

Straipsnio autorius daro prielaidą, kad vokiečių mąstytojas, trūkdamas Rytų Azijos kultūrų pažinimo kompetencijos (nėmėję Rytų Azijos tautų kalbų), šį klausimą nagrinėja plėtodamas analogiją su Vakarų Europa, kurioje kultūros ir gyvenamosios modeliai daug kuo panašūs. O štai Rytai pasižymi daug didesniais civilizacinių pasaulių atspalvių kontrastais ir kultūrinių bei gyvenimo stilių įvairove palyginti su homogeniškais Vakarais.

Galiausiai iki galo neišsąmonindamas Rytų ir Vakarų ašies dichotomijos, Heideggeris absoliutina Vakarų įtaką Rytams. Dėl to jis, tyrinėdamas vakariečių mąstymo būdą ir hermeneutiką, iki galo neįvertina kito civilizacinio pasaulio kultūrinio mentaliteto specifikos ir mąstymo tradicijų savitumo.

Literatūra ir nuorodos

- ²¹ Peter Pörtner, Jens Heise, *Die Philosophie Japans – von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart: Kröner Verlag, 1995, S. 160.
- ²² Roger Davies, Osamu Ikeno, *The Japanese mind. Understanding contemporary Japanese culture*. Singapore: Tuttle Publishing, 2002, p. 52.
- ²³ Martin Heidegger, *Gelassenheit*. Pfullingen: Neske, 1959, S. 46–47.
- ²⁴ Lydia Brüll, *Die japanische Philosophie: Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989, S. 114.
- ²⁵ Martin Heidegger, *Gelassenheit*, S. 44–45.
- ²⁶ Heinrich Dumoulin, *Zen Geschichte und Gestalt*. Tübingen: Francke Verlag, 1959, S. 164.
- ²⁷ Daisetz T. Suzuki, *Essays in Zen Buddhism*. New-York: Grove Press, t. 1, 1958, p. 262.
- ²⁸ Mara Miller, *Japanese Gardens as Texts and Contexts, East-West Connections* 7(1), p. 104.
- ²⁹ Martynas Heidegeris, *Apie humanizmą. Etikos kontūrai*. Iš vokiečių k. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis, 1989, p. 225.
- ³⁰ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1963, S. 37.
- ³¹ Edmund Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentalen Phänomenologie*. Haag: Nijhoff, 1962, S. 320.
- ³² Martin Heidegger, *Europa und die deutsche Philosophie. Europa und die Philosophie*. Frankfurt am Main: Klostermann Verlag, 1993, S. 31.
- ³³ Michael Marra, *Essays on Japan. Between Aesthetics and Literature*. Leiden: Brill, 2010, p. 91.
- ³⁴ Antanas Andrijauskas, *Neklasikinės ir postmodernistinės filosofijos metamorfozės*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 359.
- ³⁵ Miki Kiyoshi Zenshu, *There is no philosophy in Japan*. Iš japonų k. į anglų vertė Takeshi Morisato. Internetinė prieiga: <https://www.academia.edu/8143921/Miki_Kiyoshi_There_is_No_Philosophy_in_Japan_Miki_Kiyoshi_Zenshu%20AB_16_153_54_> [žiūrėta 2015 01 22]
- ³⁶ Martin Heidegger, *Grundsätze des Denkens. Freiburger Vorträge 1957*. Frankfurt am Main: Klostermann Verlag, 2005, S. 145–146.